

Kováts András

A bevándorlók társadalmi integrációja – koncepciók és indikátorok

Az Európai Unió harmadik országbeliek integrációjára vonatkozó alapelveinek meghatározásánál hangsúlyosan jelenik meg az integráció mérhetőségének kérdése, az integrációt ösztönző szakpolitikákat megalapozó adatok indikátorokként való felhasználásának igénye (Európai Bizottság 2005). Egységes, szubsztantív definíció hiányában az integráció meghatározásának központi eleme azon társadalmi alrendszerek és dimenziók kijelölése, amelyek vonatkozásában az integrációs folyamatban érintett társadalmi csoportok helyzetét leírjuk, illetve összehasonlítjuk. Fontos tudatosítanunk, hogy a bevándorlók integrációjával kapcsolatos szakpolitikai diskurzus fogalmi kerete csak részben mutat átfedést a társadalomelméleti és szociológiai szakirodalomban fellelhető értelmezésekkel.

A bevándorlók társadalmi beilleszkedésének vizsgálatához használatos fogalmi keretek közül az integráció csupán az egyik lehetséges keret. A szociológiai, antropológiai szakirodalom leggyakrabban az asszimiláció fogalmával operál (Gordon 1964, Portes – Zhou 1993, Alba – Nee 1997, Biczó 2009). A kulturális és szociálpszichológiai megközelítések gyakran az akkulturáció fogalmi keretében értelmezik a bevándorló egyének és közösségek, valamint a többségi társadalom képviselői közötti dinamikus interakciót (Berry 1997, Schwartz et al 2010). A multikulturalitás, multikulturalizmus fogalmak is gyakran felbukkannak a bevándorlók társadalmi szerepének, helyzetének értékelésekor. A köznyelvi politikai retorika által jelentős mértékben kisajátított fogalmak tudományos és szakpolitikai jelentése egyaránt lehet deskriptív és normatív jellegű is: használható a többkultúrájú társadalmak leírására, és megjelenhet társadalompolitikai programként az etnokulturális diverzitás támogatásával, illetve a kulturális önrendelkezés intézményeinek működtetésével (Kymlicka 2012). A szociológiai és társadalompolitikai szövegekben a társadalmi kirekesztés és befogadás, a szegregáció és deszegregáció dimenziójában jelenik meg a többség és kisebbség sokszor konfliktusokkal terhelt viszonyának bemutatása (Sen 2003, 2004). A transznacionalitás és transznacionalizmus is gyakran felbukkanó fogalmak a szociológiai és antropológiai szakirodalomban. A migráns egyének és közösségek helyzete

tének megértése csak töredékesen sikerülhet kizárólag a bevándorlási célország kontextusában, egyre hangsúlyosabb szerepet kap a nemzetállamok közötti mobilitás, illetve a nemzetállami határokon átvívelő gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatrendszerek hatása (Vertovec 2004, Levitt – Glick Schiller 2004).

Az integráció fogalmának szociológiai, társadalomelméleti meghatározása elsőként Durkheim munkáiban jelenik meg. A társadalom közös hiedelmei, normái által kialakított kollektív tudat által teremtett konszenzus és szolidaritás eredményezi a társadalmi integrációt, ami lehet mechanikus, itt a hasonlóság a meghatározó tényező, valamint organikus, ezt a munkamegosztás eredményezi (Durkheim 2003). A 20. század második felének társadalomelméletében egyre inkább polarizálódtak az integrációval kapcsolatos koncepciók. A strukturalista-funkcionalista szociológia a társadalmi alrendszerek és intézmények kapcsolatait, kölcsönhatásait és működési dinamikáját vizsgálva használta az integráció kifejezést, a konfliktuselméleti iskola inkább az egyének és csoportok közötti interakcióban és hatalmi konfliktusokban vélte felfedezni azt. A két megközelítés közti ellentmondások feloldására David Lockwood tett kísérletet, bevezetve a társadalmi integráció és rendszerintegráció fogalmait (Lockwood 1964). Az integrációval kapcsolatos szociológiai munkák az elmúlt évtizedekben döntően a két fogalmi terület közötti viszonyok tisztázásával foglalkoznak, a társadalmi működés és cselekvés egyéni és intézményi szintű dinamikáját vizsgálva. A rendkívül komplex, többdimenziós társadalmi rendszerek állandó kölcsönhatást feltételeznek az egyéni, interperszonális és a rendszerszintű, intézményes integrációs folyamatok között (Ager – Strang 2008, Eriksen 2008).

Létezik ugyanakkor az integrációnak egy köznapi, inkább a társadalompolitikai koncepciókban tükröződő, gyakran normatív értelmezése is. Az integráció egyszerre jelenik meg célként és eszközként a társadalmi fejlődés elérése érdekében. A modern piacgazdaságokban megfigyelhető rendszerszintű társadalmi konfliktusok (Dahrendorf 1994) és individualizáció (Beck 2007) erőteljes dezintegrációs folyamatokat eredményeznek, ami a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez, egyes társadalmi csoportok marginalizációjához és a társadalmi kohézió csökkenéséhez vezet. A társadalmi integráció, az integráltság mértéke így nem csupán egy értéksemleges értelmezési keret, hanem normatív céltételezés is: minél integráltabb egy társadalom, annál stabilabb az alrendszerek működése, illetve annál nagyobb a társadalmat alkotó egyének és közösségek szubjektív és objektív jóléte.

A bevándorlók társadalmi integrációjára vonatkozó szakpolitikai koncepciókban is ez a szemlélet tükröződik. A szakirodalmat vizsgálva szembeötlő, hogy a hangsúlybeli eltolódások és az eltérő konceptuális megközelítések ellenére kirajzolódik egyfajta mintázat az integráció szempontjából relevánsnak tartott társadalompolitikai területek körét tekintve. A bevándorlók integrációja hosszú, időben nem lehatárolt kétirányú folyamatként értelmezhető, a migráns és a befogadó közösség kölcsön-

hatása és változása egyaránt része. Leggyakrabban a szociális-gazdasági, kulturális és jogi-politikai dimenzióban, valamint a többségi társadalom attitűdjét illetően vizsgáljuk (Entzinger – Biezeveld 2003). Az elmúlt években született európai uniós szakpolitikai dokumentumok – az integráció közös alapelvei és az erre épülő közös európai programok – rendre ugyanazokat a területeket jelölik meg a szakpolitikai intézkedések és fejlesztések céljaként (Európai Bizottság 2005, 2011). Ezek a közös területek a munkaerőpiac, az oktatás, a nyelvtudás, a politikai/társadalmi aktivitás, az interkulturális kapcsolatok és kulturális autonómia.

Az Európai Unió Bizottsága által meghatározott közös integrációs alapelvekben az alábbi célok fogalmazódnak meg (Európai Bizottság 2005):

1. „A beilleszkedés a bevándorlók és a tagállamok állampolgárai egymáshoz való alkalmazkodásának dinamikus, kétirányú folyamata.”
2. „A beilleszkedés magában foglalja az Európai Unió alapvető értékeinek tiszteltét.”
3. „A foglalkoztatás a beilleszkedési folyamat kulcsfontosságú része, és a bevándorlók részvételének, a befogadó társadalomhoz való hozzájárulásuknak, valamint e hozzájárulásuk láthatóvá tételének központi elemét képezi.”
4. „A befogadó társadalom nyelvének, történelmének és intézményeinek alapfokú ismerete nélkülözhetetlen a beilleszkedéshez; ezen ismereteknek a bevándorlók számára történő hozzáférhetővé tétele a sikeres beilleszkedés lényeges eleme.”
5. „Az oktatásügy terén tett erőfeszítések döntő fontosságúak annak eléréséhez, hogy a bevándorlók, és különösen azok leszármazottai, a társadalom sikereesebb és aktívabb résztvevőivé váljanak.”
6. „A bevándorlók honos állampolgárokkal azonos és megkülönböztetés-mentes módon való hozzáférése az intézményekhez, árukhöz, köz- és magánszolgáltatásokhoz nélkülözhetetlen alapja a jobb beilleszkedésnek.”
7. „A bevándorlók és a tagállamok állampolgárai közötti gyakori kapcsolat a beilleszkedés alapvető mechanizmusa. A közös fórumok, a kultúrák közötti párbeszéd, a bevándorlókról és azok kultúrájáról szóló oktatás, és a beilleszkedésre ösztönző városi életkörülmények hatékonyabbá teszik a bevándorlók és a tagállamok állampolgárai közötti kölcsönhatást.”
8. „A sokféle kultúra és vallás gyakorlását, melyet az alapjogi charta biztosít, védelmezni kell, amennyiben az nem ellentétes más megszeghetetlen európai jogokkal vagy a nemzeti joggal.”
9. „A bevándorlók részvétele a demokratikus folyamatban és az integrációs politikák és intézkedések kialakításában, főként helyi szinten, segíti beilleszkedésüket.”
10. „A beilleszkedési politikák és intézkedések általános érvényesítése fontos szempont minden ide vonatkozó szakpolitikai portfólióban, valamint a kormány- és közszolgáltatási szinten a közrend kialakításában és végrehajtásában.”

11. „Világos célok, mutatók és értékelési folyamatok kifejlesztése szükséges a politikák átalakításához, a beilleszkedés terén történő fejlődés értékeléséhez és az információcsere hatékonyabbá tételéhez.”

Az alapelveket olvasva kirajzolódik az a normatív keretrendszer, amelyben a szakpolitika kijelöli az integráció helyét. Az első alapelv a bevándorlók és tagállami polgárok kettős, egymással kölcsönhatásban lévő, egymáshoz alkalmazkodó közösséget feltételezi. Mindjárt a második helyen jelennek meg az Európai Unió alapvető értékei amelyek egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak az EU szakpolitikai dokumentumai-ban (Borchardt 2010). A következő hét alapelvből kirajzolódnak azok a területek, amelyeken a társadalmi integráció vizsgálható, és a társadalom egészére vagy egyes csoportokra vonatkoztathatóan alkalmazhatunk mérőszámokat. Ezek a következők: foglalkoztatás-munkaerőpiac, nyelvtudás-nyelvhasználat, oktatási helyzet, diszkrimináció, társas kapcsolatok, kulturális önrendelkezés, aktív állampolgárság.

Az integrációs alapelvek közül az utolsó kettő az intézményi-szakpolitikai keret kialakítására vonatkozik. Az egyik a bevándorlók integrációjának elkülönített, speciális szakterületként való kezelése felől az általános, kormányzati, igazgatási struktúrákban való megjelenítés felé való elmozdulást javasolja. Ez a „mainstreaming” elve, ami az esélyegyenlőségi, kohéziós és integrációs szakpolitikák eszközeként arra helyezi a hangsúlyt, hogy a speciális, célzott, az egyes társadalmi csoportok integrációját, felzárkózását külön kezelő szakpolitikák helyett a társadalmi integráció nagy, rendszerszintű és általános szakpolitikai területein belül kell megoldani az egyes csoportok integrációjának kérdéseit. Az integrációs alapelvek utolsójaként megfogalmazott igény az indikátorok és értékelési rendszerek kifejlesztésére jól jelzi azt a szemléletbeli elmozdulást, ami az általános elvi keretek kijelölésén, és az integrációt segítő társadalmi és intézményi cselekvési formák meghatározásán túl ezek hatását, eredményeit is vizsgálni, mérni kívánja. Az integrációról való szakpolitikai és társadalmi diskurzus egyre kevésbé éri be azzal, hogy csak beszéljen a társadalmi struktúrák és alrendszerek konvergenciájának általános folyamatáról, az ezt biztosító intézmények, szakpolitikák és szolgáltatások meglétéről vagy hiányáról: egyre nagyobb a hangsúly az eredményeken, a mérőszámok, indikátorok által kifejezhető társadalmi valóságon és annak mérhető változásain.

Az elmúlt évtized gazdasági és kulturális feszültségei, különösen az EU-tagállamok gazdasági recessziója vagy stagnálása felerősítette azokat a félelmeket, amelyek a társadalmi kohézió megbomlását, az etnikai és kulturális feszültségek megerősödését vizionálják. A bevándorlók integrációjának szociális-gazdasági és jogi-politikai dimenziója mellett egyre nagyobb hangsúlyt kap a kulturális-identifikációs dimenzió. Az EU közös alapelveiből is kiolvasható a társadalmi értékek melletti elköteleződés megkövetelése és a kulturális és vallási önrendelkezés alárendelése a „sérthet-

len európai jogoknak”. A normatív, kulturalista megközelítések az ezredforduló óta egyre erőteljesebb szerepet kapnak a tagállamok integrációs szakpolitikájában és jogszabályi-intézményi fejlődésében (Brubaker 2002, Favell 2003), és ez a tendencia, ha lassabban is, megjelenik az uniós szintű szakpolitikai diskurzusokban is (Balogh 2010).

Komplex társadalmi rendszerek esetén nehéz a kvantifikálható indikátorok és a társadalmi integráció mértéke és dinamikája közti összefüggések megtalálása. Fontos annak tudatosítása, hogy az egyes társadalmi alrendszerek, csoportok, egyének állapotát leíró adatok mögött eltérő értelmezési szintek és lehetőségek rejlenek, a bevándorlók integrációjának vizsgálatát különböző dimenziókban végezhetjük. Az integráció mérésére alkalmas indikátorok meghatározása hosszabb ideje foglalkoztatja a társadalompolitikai célokból készült elemzések szerzőit, a társadalomtudományi és szakpolitikai koncepciók fogalmi kerete fokozatosan összezsugorodik (Carrera 2008, Penninx et al 2008). Az integráció vizsgálatának dimenziói eltérő elemzési szinteket jelölnek, ahol az általános, formális, rendszerszintű dimenziók felől haladunk a társadalmi, személyközi és személyes-kognitív dimenziók felé.

Az első szint a jogok, jogosultságok, intézményrendszerek, intézményi szakpolitikák vizsgálata. Itt csupán az integrációt meghatározó egyes társadalmi alrendszerek működéséről, egymáshoz illetve a működésük által érintett társadalmi csoportokhoz való viszonyáról van szó. Az összehasonlítás és elemzés történhet egy abszolút-normatív értelmezési keretben valamilyen ideális állapothoz viszonyítva, illetve relatív módon, párhuzamos (pl. EU-tagállami) rendszerek összehasonlításával vagy egyes rendszerek időbeli változását elemezve. Az elmúlt évek elemzéseit tekintve a MIPEX (Huddleston – Niessen 2011) a legismertebb példája e megközelítésnek. A jogi és szakpolitikai rendszerek vizsgálatával kapcsolatban három területen fogalmazható meg kritika. Az első az elemzési rendszer reflektálatlan (a társadalmi rendszer kontextusától független) normativitása. A MIPEX esetében például az egyes szakpolitikai területek értékelésekor a „legmagasabb európai vagy nemzetközi normát” veszi alapul, amelyet az Európa Tanács egyezményei, az EU irányelvei vagy szakpolitikai ajánlásai tartalmaznak. Az egyes indikátorokhoz rendelt pontérték attól függ, hogy a vizsgált szakterület (intézkedés, jogosultság) milyen távol van a hozzá tartozó legmagasabb (az esélyegyenlőséget, hozzáférést, jogosultságot leginkább biztosító) normától. Az elemzési rendszerben így implicit módon megjelenik egy ideális – és idealizált – integrációs rendszer, amelynek minden eleme a maximális pontértéket kapja amiatt, mert a lehető legnagyobb hozzáférést nyújtja a lehető legrövidebb idő alatt a bevándorlók lehető legszélesebb rétegének a lehető legnagyobb támogatással az önkéntes és választható elemek legszélesebb és a kötelező-kényszerítő elemek legszélesebb köre mellett. Arra, hogy a konkrét nemzeti vagy helyi szintű társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális helyzet szempontjából valóban ez az optimális integrációs modell-e, nem kapunk választ.

A másik problematikus elem az integráció vizsgálatának szakpolitikai területeivel kapcsolatos. A MIPEX hét szakterületet határoz meg, ezek a munkaerő-piaci mobilitás, a családgyegetítés, az oktatás, a politikai részvétel, a huzamos tartózkodás, az állampolgárság megszerzése és a diszkriminációmentesség. E szakpolitikai területek egymással való kapcsolata, egymáshoz viszonyított relatív súlya és fontossága nem egyformán alakul a vizsgált államokban, így az összehasonlítás és abszolút szempontok szerinti értékelés is problematikus, semmiképpen nem történhet mechanikus módon.

A harmadik gyakran hangoztatott kritika, hogy a szakpolitikai index a jogszabályok és intézményi működés tartalmát és szabályait vizsgálja, nem pedig azok tényleges érvényesülését, megvalósítását. A végrehajtásról, a gyakorlati megvalósulásról, az intézmények működéséről és a szakpolitika által célzott bevándorló csoportok tényleges helyzetéről nincs információnk. Közel azonos szakpolitikai környezet esetén is lehetnek nagyon eltérő integrációs kimenetelek, a magas pontértéket kapott integrációs szakpolitikák végrehajtása jelentősen elmaradhat az ideálistól, valamint előfordulhat, hogy jogszabályi, intézményi keretek nélkül is működő integrációs modelleket találunk. Az integrációs szakpolitikák végrehajtásának minőségét igyekezett felmérni az a 2012-ben végzett survey adatfelvétel, ami 15 európai városban kérdezte a bevándorlókat az egyes integrációs intézkedésekkel és lehetőségekkel kapcsolatos véleményükről. Az esetek többségében a kérdések – és emiatt a válaszok – nem kellőképpen differenciáltak, így az eredmény csak korlátozottan alkalmas arra, hogy az integrációs politikák megvalósulásáról érvényes képet kapjunk (Huddleston – Tjaden 2012).

Az integráció vizsgálatának második szintje a bevándorlók szociális, gazdasági, demográfiai helyzetének vizsgálata társadalomstatistikai mutatók segítségével. A mutatók forrása lehet regiszter alapú, a különféle hivatali, hatósági nyilvántartások adataiból, és lehet adatfelvételeken alapuló, aminek forrásául akár a népszámlálások teljes körű összeírásai, akár kisebb mintákkal dolgozó survey adatfelvételek szolgálhatnak. A klasszikus szociológiai szakirodalom által megfogalmazott rendszerintegráció és társadalmi integráció kettőseiből alapvetően a társadalmi integráció kérdése kerül itt előtérbe. Az adatok itt jellemzően egyéni szintűek, a vizsgált változók látszólag objektívek, könnyen verifikálhatók. A demográfiai és munkaerő-piaci helyzet, a vagyoni-jövedelmi mutatók, a lakhatás és lakásviszonyok, az iskolázottság, az egészségi állapot a leggyakoribb területek, amelyek segítségével a bevándorlók integrációját vizsgálható. Ezek a területek egyben az esélyegyenlőséget és társadalmi kohéziót javító szakpolitikák célterületei is, így az itt mért értékek és azok változásai kézenfekvő indikátorai a jogszabályi és intézményi működésnek, hatásoknak. A rendszerintegráció alakulása közvetlenül lefordítható a társadalmi integráció eredményeire.

A helyzet persze nem ilyen egyszerű. A társadalomstatistikai mutatók használatával kapcsolatosan – csakúgy mint a szakpolitikai indikátorokra vonatkozóan – megfogalmazható egy sor kritika. Az egyik legfontosabb az adatok érvényességének

kérdése: a deskriptív leírásból, azaz bizonyos társadalmi csoportokra vonatkoztatott helyzetértékelésből, nem lehet minden esetben normatív következtetéseket levonni. A társadalomstatistikai mutatók mögötti oksági összefüggések többnyire messze túlmutatnak az egyszerű szakpolitikai, intézményi hatásokon, sőt a többváltozós magyarázó modellek is csak a hatásmechanizmusok kis részét tudják megragadni, az adatokban általában túl sok a „zaj”. Az esetek többségében arról még csak-csak sikerül képet kapnunk, hogy „mi van”, de a „miért” kérdésre már jóval bizonytalanabb válaszokat kapunk. A szakpolitikát igazán érdeklő „mit kezdünk vele?” kérdésekkel pedig ritkán tud foglalkozni a társadalomtudomány, még akkor is, ha a kiinduló értelmezési keret – például az integráció fogalmi rendszere – erősen normatív természetű.

A másik gyakran hangoztatott kritika az adatok értelmezésének problematikus volta. A bevándorlók integrációjának társadalmi mérőszámait sokszor valamifajta idealizált társadalmi középhez viszonyítjuk, a társadalmi integrációt mint a szocio-demográfiai helyzet konvergenciáját, nivellálódását tekintve. Egy homogén társadalomra vonatkoztatott lineáris asszimilációs modellt alkalmazva lehetne ezzel az egydimenziós közelség-távolság értelmezéssel operálni, azonban napjaink európai társadalmi ennél lényegesen differenciáltabbak és szegmentáltabbak. A földrajzi elhelyezkedés, a településszerkezeten belüli pozíció, a munkaerő-piaci rétegződés és differenciálódás, az osztályhelyzet mind meghatározzák a bevándorló egyének integrációs lehetőségeit. A társadalmi mérőszámok által leírható integráció jelentősen függ a migráció előtti társadalmi helyzettől, a befogadó társadalomba való belépési ponttól (azaz hogy milyen munkaerő-piaci és osztályhelyzetbe érkezik a bevándorló), a szűkebb és tágabb környezet által kínált mobilitási lehetőségektől (Portes – Böröcz 1989). A mérőszámok alakulása, a többségi társadalom egészétől vagy meghatározott csoportjaitól való eltérése további értelmezést igényel a fentiek fényében: az integráció csak egy adott társadalmi kontextusban, valamint időbeliségében (folyamatosan) ragadható meg.

Az integráció vizsgálatának harmadik szintjén a társadalmi beágyazottság, kapcsolatrendszer, kötődések vizsgálata jelenik meg. Ez a dimenzió a társadalmi integrációt nem a statikus attribútumok konvergenciájában, hanem a társadalom alkotóelemei és alrendszerei közti kapcsolatok mintázatában és dinamikájában ragadja meg. Itt lehetőség van arra, hogy az érdeklődésünk fókuszában lévő egyének és csoportok ne elszigetelt egységekként, hanem a társadalom funkcionáló részeként jelenjenek meg. A kapcsolati hálók sűrűsége és mintázata, a kapcsolati tőke erőssége és forrása, valamint a kötődések mértéke, jellege és tartalma sokat elárulnak az egyének és közösségek társadalmi pozíciójáról. Ebben a dimenzióban az adatok forrása szinte minden esetben a közvetlen – elsősorban survey alapú – adatfelvétel, bár lehetőség van a virtuális hálózatokban való tevékenységek mintázatának vizsgálatára is, valamint a szervezeti és közösségi tevékenységek alakulásából következtetni lehet az integráció

alakulására. Általában a többségi társadalom és a bevándorló egyének vagy közösségek közötti viszony alakulása van az elemzések központjában, ugyanakkor fontos a szűkebb közösségen belüli viszonyok vizsgálata is, továbbá a kapcsolatrendszerek horizontális illetve vertikális, azaz az azonos státuszú illetve a hierarchikus, hatalmi struktúrákhoz kötődő voltának elemzése (Putnam 1993, 2000). Fontos, hogy ebben a dimenzióban nem csak interperszonális kapcsolatokat elemzünk, hanem az egyének társadalmi intézményekhez fűződő kapcsolatát is, valamint a bevándorló és a többségi társadalom szervezetei, intézményei közötti dinamikus kölcsönhatást is. A bevándorlók esetében a kapcsolatrendszerek, kötődések jelentős része túlmutat a befogadó társadalom keretein: a származási országban vagy más országokban élő családtagokkal, rokonokkal, egyénnel és közösségekkel, valamint társadalmi szervezetekkel és állami intézményekkel vannak dinamikus kapcsolatban. A gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatok rendszerét a már említett transznacionalizmus fogalmi keretével tudjuk jellemezni.

A bevándorlók integrációjának negyedik, leginkább kvalitatív dimenziója a vélemények, attitűdök, szubjektív helyzetértékelés. A jogszabályi intézményi környezet alkotta lehetőségstruktúra, a szocio-demográfiai mutatók meghatározta társadalmi státusz, a kapcsolatrendszerek mentén felsajzottság vagy elszigeteltség mellett fontos a kognitív struktúrák alakulása, az akkulturáció. Ebben a dimenzióban arra kaphatunk választ, hogy miként alakul a bevándorlók vélekedése a társadalmat foglalkoztató kérdésekről, hogyan foglalnak állást morális, politikai, szociális kérdésekkel kapcsolatos vitákban, miként vélekednek a társadalom egyes csoportjairól, hogyan alakul a társadalmi intézményekbe vetett bizalmuk. A mögöttes feltételezés, hogy az integrált társadalmakban konszenzus van a társadalmi együttélést meghatározó morális, politikai és kulturális kérdéseket illetően, a véleménykülönbségek csak egy meghatározott intervallumban mozognak, a szélsőséges vagy atipikus véleményeket vallók pedig nem alkotnak szignifikáns tömeget. Ha a bevándorlók esetében jellegzetes mintázatot alkot a többségi társadalométól eltérő véleménystruktúra, akkor az általában az integráció problémájaként tematizálódik.

A szubjektív helyzetértékelés normatív referenciakerete szintén fontos integrációs indikátor. A sikeresség, a társadalmi státusz meghatározható objektív mérőszámokkal is, ugyanakkor fontos, hogy az egyén miként értékeli a saját helyzetét. Egy többékevésbé statikus és kellően integrált társadalom esetén feltételezzük, hogy az objektív és szubjektív társadalmi helyzetértékelés között szignifikáns és pozitív irányú összefüggés van – a társadalom tagjainak többsége azonos normatív referenciakeretet használ. Bevándorlók esetében gyakori, hogy a viszonyítási alap nem azonos a befogadó társadalom mainstream referenciakeretével: a származási ország, a belépési pontot jelentő társadalmi csoport, valamint a megcélzott mobilitási karrier mind nagyon eltérő válaszstruktúrát eredményeznek a szubjektív helyzetértékelést vizsgáló kérdésekre.

A fent említett négy dimenzió egyike sem képes önmagában átfogó képet adni a bevándorlók integrációjáról. Az integráció vizsgálatát segítő komplex modellek a fenti dimenziók mindegyikét magukba foglalják, az egyes szintek és dimenziók közötti dinamikus kölcsönhatást feltételezve (EFMS 2006, Ager – Strang 2008). Ezek segítségével kísérrelhetjük meg az összehasonlító elemzések elvégzését, bár az elmúlt évek szakirodalmában jelentős diszkrepancia mutatkozik az elméleti modellek kidolgozottsága és a rendelkezésre álló (előállítható) adatok minősége között. A komplex elemző modellek alkalmazása egyelőre inkább hipotetikus: néhány részterülettől eltekintve nincsenek kellően differenciált adatok, a legtöbb nemzetközi összehasonlítás egydimenziós, az Európai Unió által bevezetni szándékozott egységes indikátorrendszer és harmonizált adatgyűjtés épp ezt a hiányosságot próbálja orvosolni.

A bevándorlók integrációját vizsgáló összehasonlító elemzések különböző szempontok szerint történhetnek. A leggyakoribb, hogy a bevándorló népesség és a többségi társadalom egészére vonatkoztatva végezzük el az összehasonlítást, akár úgy, hogy a különbségekről, esetleg azok időbeli alakulásáról beszélünk egy-egy ország esetében, akár úgy – az Európai Unió tagállamai között gyakoriak az ilyen kutatások –, hogy egyes országokat hasonlítunk össze ezek alapján (Huddleston – Niessen 2011, European Commission 2011a, 2011b, OECD 2012, Bijl – Werveij 2012). Az a probléma ezzel a megközelítéssel, hogy gyakran figyelmen kívül hagyja a kontextuális tényezőket, amelyek ismerete nélkül az összehasonlítás alapjául szolgáló adatok nem (vagy csak korlátozottan) értelmezhetők. A bevándorlók törvényhozói és döntéshozatali fórumokban való képviselési rendszerének hiánya más súllyal esik latba egy olyan országban ahol a migráns népesség lakosságon belüli aránya tíz százalék fölötti, mint ott, ahol az egy százalékot sem éri el. A bevándorlók azonos arányú aktivitási rátája mást jelent egy olyan országban, ahol stabil, családokra épülő, generációk óta tartó bevándorlás van, mint ott, ahol a migráció az elmúlt néhány évben felfutó gazdasági konjunktúrának és az ebből fakadó munkaerő-igénynek tulajdonítható. A honosítás iránti érdeklődés mértéke és a tényleges honosítási ráták nem értelmezhetők a befogadó és származási országok állampolgársági jogszabályainak együttes vizsgálata nélkül.

Finomabb elemzésre ad lehetőséget, ha csupán egyes bevándorló csoportokat vizsgálunk, akár más bevándorló csoportokkal, akár a többségi társadalom releváns csoportjaival hasonlítva össze őket. Itt lehetőség van az eltérő integrációs stratégiák és mobilitási lehetőségek vizsgálatára, és a bevándorlás történeti, politikai, társadalmi kontextusainak hatásait is kontrollálni tudjuk. Vonzó lehetőség, hogy meghatározott etnikai vagy állampolgársági csoportokat vizsgálunk akár az egy-egy országban vagy településen élők összehasonlításával, akár nemzetközi összehasonlításban, amikor az egyes befogadó országok vagy települések azonos származású bevándorló közösségeit hasonlítjuk össze. Az előbbire a *Bevándorlók Magyarországon*, az utóbbira a *LOCAL-MULTIDEM* kutatás példa a közelmúltból (Örkény – Székelyi 2010, Morales – Gi-

ugni 2011). Persze ismét szembesülünk azzal, hogy a társadalmi struktúrák és az integrációs rendszerek komplexitása korlátozza az összehasonlító elemzések érvényességét.

Az összehasonlító elemzések további problémája lehet, hogy túl nagy hangsúlyt fektetnek az állampolgárságra mint központi konceptuális szervezőelemre. Ez a módszertani nacionalizmus általában véve jellemző a nemzetközi migrációt vizsgáló társadalomtudományi diszciplínákra. A migráció a nemzetállamok által konstruált jogi-politikai térben zajlik, a bevándorlók identitásának így a nemzetállami kötődés erőteljes – de nem kizárólagos, és nem minden helyzetben releváns – alkotóeleme. Számos esetben relevánsabb kategorizációs szempont a nyelvi-etnikai vagy vallási hovatartozás, az osztályhelyzet, valamint a helyi, regionális identitás, mint az állampolgárság (Glick Schiller 2009).

Az összes konceptuális és módszertani nehézség ellenére az integrációs szakpolitikák hatásának mérhetősege és értékelhetősege egyre fontosabb célként jelenik meg az Európai Unió szakpolitikájában. Ennek egyik oka, hogy tagállami szinten felerősödtek a társadalmi kohéziót féltő, a bevándorlást az európai társadalmakat destabilizáló társadalmi folyamatként megjelenítő vélemények. Egységes európai integrációs politika hiányában az EU csupán indirekt módon, a szakpolitikai diskurzus kereteinek kialakításával és a „Szolidaritás és migrációs áramlások igazgatása” program integrációt támogató pénzalapján keresztül, egyfajta szakmai kultúra és szemléletmód megteremtésével tudja befolyásolni a tagállami szakpolitikákat. A bevándorlók integrációjával kapcsolatos politikai megnyilvánulások sok esetben nélkülözik a ténybeli megalapozottságot, de ugyanez mondható el a szakpolitikai koncepciók és integrációs programok egy részéről is. E felismerés fogalmazódik meg a már hivatkozott egységes integrációs alapelvekben és az azok megvalósítását célul tűző európai programokban (Európai Bizottság 2005, 2011). A bevándorlók integrációjának uniós és tagállami szintű monitorozásához szükséges indikátorokra a Zaragozai Nyilatkozat szövege tesz javaslatot, azzal a célkitűzéssel, hogy a tagállamok rendszeres és kötelező adatszolgáltatás keretében állítsák elő a szükséges adatokat. A tagállami adatszolgáltatás egységessé és kötelezővé válását megelőzően szükséges képet kapni a tagállami szinten rendelkezésre álló adatok meglétéről és minőségéről. Ezt szolgálja az Eurostat által 2011 nyarán publikált pilot tanulmány (European Commission 2011a), amely négy alapvető szakterület 14 indikátora mentén hasonlítja össze a harmadik országbeli állampolgárok integrációjának helyzetét az egyes tagállamokban. A Zaragozai Nyilatkozat a négy alapvető terület mellett további hét kiegészítő szakpolitikai területet határoz meg, azonban ezek többségében jelenleg nem állnak rendelkezésre megfelelő minőségű adatok, az ezekhez tartozó adatgyűjtési és adatszolgáltatási rendszer kidolgozása a tagállamok feladata lesz a jövőben. Az Eurostat által publikált dokumentum két indikátor esetében vizsgálja a kiegészítő szakterületeket is. Az indikátorok nagy része szocio-demográfiai helyzetet vizsgáló társadalomstatisz-

tikai adat, kisebb része a kapcsolati-kötődési és az attitűdbeli-szubjektív dimenzióba tartozik. Forrásként statisztikai adatnyilvántartások (bevándorlási és honosítási regiszterek) és összehasonlító standard survey adatfelvételek eredményei szolgálnak.

A négy alapvető szakpolitikai terület és a hozzájuk tartozó indikátorok a következők:

Munkaerőpiac, foglalkoztatási helyzet: Itt a foglalkoztatási ráta, a munkanélküliségi ráta és az aktivitási ráta segítségével mérhető a bevándorlók integrációja, illetve annak változása. Mivel a bevándorló népesség korösszetétele és demográfiai helyzete jelentősen különbözhet a többségi társadalométól, a foglalkoztatási és aktivitási ráták adatait óvatosan kell kezelni, lehetőség szerint érdemes a megfelelő életkorú és családi állapotú csoportokat összehasonlítani a teljes munkaképes korú népesség helyett. A munkaerő-piaci és foglalkoztatási helyzetet mérő indikátorok értelmezéséhez szükséges ismerni a bevándorló populáció országban eltöltött idejét, valamint a jogszabályok által az egyes tartózkodási státusokhoz rendelhető munkavállalási lehetőségek illetve elvárások rendszerét.

Oktatási helyzet (közoktatás és felsőoktatás): Itt a legmagasabb iskolai végzettség jelenik meg integrációs indikátorként, valamint a felsőfokú végzettségűek aránya a 30–34 éves populációban. Az adatok ebben az esetben meglehetősen bizonytalanok, ugyanis nem egyértelmű, hogy a befogadó ország oktatási rendszerében szerzett végzettségről beszélünk vagy a származási vagy más országban szerzett és a befogadó ország által elismert végzettségről, esetleg a máshol szerzett, de a befogadó ország oktatási rendszere által nem ismert végzettséget is beleszámíthatjuk a mérőszámokba. Az iskolai végzettség relevanciája illetve társadalmi tőkeként való konvertálhatósága is nagymértékben függ a jogi-társadalmi kontextustól, így az iskolai végzettségre vonatkozó indikátorok „magyarázó ereje” is eltérő lehet országonként és társadalmi csoportonként.

Az oktatási helyzetet mérő másik két indikátor az iskolai teljesítményt vizsgálja: az egyik a kompetencia- és egyéb teljesítményvizsgálatok eredményeit elemzi a 15 éves népességben, az alulteljesítők arányát vizsgálva. A másik az oktatási és szakképzési programokból lemorzsolódók arányát méri.

Szociális helyzet: Ez a szakpolitikai terület a legtágabb: négy, egymástól meglehetősen távol álló indikátor tartozik ide. Az első a migráns és nem migráns népesség medián jövedelmének összehasonlítása. Az esetek nagy részében célszerű volna a migráns népesség további alcsoportokra bontása, ugyanis a teljes populációra számított jövedelmi helyzet nagy eltérést takarhat, amit az országban eltöltött idő, a nem, a származás, a foglalkozási és osztályhelyzet és a jogi státus jelentősen befolyásol. A második indikátor a szegénységi küszöb alatt élők aránya az egyes társadalmi csoportokban és a köztük lévő relatív különbség nagysága és iránya. A harmadik indikátor a szubjektív egészségi állapot értékelésében mutatkozó különbségek az egyes migráns

csoportok, illetve a bevándorlók és a többségi társadalom tagjai között. Az indikátor vélhető célja a migráns és nem migráns populáció egészségi állapotában mutatkozó különbségekre rávilágítani. Ugyanakkor a szubjektív helyzetértékelést jelentősen befolyásolhatja az általános jövedelmi helyzet, a tartózkodási státus stabilitása és az egészségi állapotra vonatkozó kulturális referenciák távolsága a többségi társadalom hasonló referenciakeretétől. A negyedik indikátor az ingatlanal rendelkezők és nem rendelkezők aránya a bevándorlók és nem bevándorlók, valamint az egyes bevándorló csoportok összehasonlításában, ami erősen függ az életkortól és az országban vagy településen eltöltött időtől, illetve az arra jellemző migrációs mintázattól.

Aktív állampolgárság: Az aktív állampolgárság kapcsán egyfelől a honosítási arányok jelennek meg integrációs indikátorokként – itt értelemszerűen nem lehet a bevándorlók és nem bevándorlók közti különbséget elemezni, lehetőség nyílik viszont az egyes bevándorló csoportok közti különbségek, valamint az egyes országok honosítási arányai közötti különbségek elemzésére. A honosítási szándék és a honosítási arányok ugyanakkor csak gyengén jelzik a bevándorlók társadalmi integrációját: az egyes állampolgársági rendszerek közötti jelentős különbségek, a származási országok többes állampolgársághoz való viszonya, valamint a befogadó ország állampolgárságának relatív „erőssége” határozza meg elsősorban a honosítási szándékot, nem pedig a társadalmi, kulturális vagy gazdasági integrációt.

A következő indikátor ezen a szakpolitikai területen a huzamos tartózkodási engedéllyel rendelkező bevándorlók aránya. Ez több szempontból is erősebb integrációs indikátor, mint a honosítás, ugyanis a huzamos tartózkodás jogintézménye az állampolgárokkal közel azonos társadalmi tagságot eredményez anélkül, hogy a nemzeti identitás illetve transznacionális kötődések terén választási kényszert eredményezne.

A harmadik indikátor ezen a területen a bevándorlók aránya a választott képviselők között. Ez talán a leginkább problematikus terület – az Eurostat elemzésben nincs is rá adat – mind az adatforrás meghatározása, mind a kapott adatok értelmezése tekintetében. A helyi és országos politikai berendezkedés eltérő volta, a migráns közösségek lakosságon belüli aránya és súlya, a bevándorlók helyi társadalomban és országosan elfoglalt pozíciója mind erőteljesen befolyásolja ennek az indikátornak az értékét.

A négy fő szakpolitikai területhez tartozó 14 indikátor mellett megjelenik az Eurostat elemzésében két másik indikátor is, amelyek már egy-egy kiegészítő területhez tartoznak. Mindkettő a foglalkoztatási, munkaerő-piaci helyzethez kapcsolódik, az egyik a *túlképzettség alakulása*, a másik pedig a *vállalkozók, önfoglalkoztatók helyzete*. Mindkettőt nehéz interpretálni a gazdasági-társadalmi kontextus, illetve a migrációs folyamatok dinamikájának ismerete nélkül. A túlképzettség sokszor átmeneti jelenség: egy munkaerőpiacra való belépés, vagy az ottani időszakos részvétel „költsége”. A nemzetközi migrációval járó mobilitásnak sokszor velejárója, integrációs problémává akkor válik, ha egy munkaerőpiacon nagy arányban állandósul, és bizonyos

társadalmi csoportok – köztük bevándorlók – társadalmi mobilitása megakad. Hasonlóan ellentmondásos a vállalkozók, önfoglalkoztatók helyzete: jelenlétiük egyszerre jelenthet rugalmas és kreatív foglalkoztatási formát és olyan kényszerpályát, ami a munkaerőpiacról és a munka világából való tartós kiszorulást eredményez.

A Zaragozai Nyilatkozat által meghatározott további szakpolitikai területek, ahol lehetőség van a bevándorlók integrációját mérő indikátorok kialakítására:

Nyelvtudás, nyelvhasználat: Itt egyfelől a többségi társadalom által beszélt hivatalos nyelv ismeretét, a használatával kapcsolatos problémákat vizsgálhatjuk, másfelől az anyanyelvhez, vagy az etnikai közösség által beszélt nyelvhez való viszony alakulását. Fontos az egyes társadalmi alrendszerekben (hivatalok, oktatásügy, család, kulturális élet, helyi közösség) való nyelvhasználat mintázatának ismerete is.

Diszkriminációs tapasztalat: A többségi társadalom attitűdje, az ebből fakadó személyes interakciók vagy intézményi működésmódok jelentősen befolyásolják a bevándorló lakosság integrációs esélyeit. A többségi attitűdök, vélemények vizsgálata mellett fontos a bevándorlók tapasztalatának ismerete is. Fontos a diszkriminációs tapasztalatok dekonstrukciója: az észlelt diszkrimináció sokszor a többségi társadalom interkulturálisan nem kellőképpen érzékeny működéséből fakad, a társadalmi alrendszerek, a bevándorlókkal interakcióba lépő egyének és közösségek szintjén nem tematizálódik a diszkrimináció, a normatív elutasítás szándéka.

Bizalom a közintézményekben: A szociális integráció és rendszerintegráció közti dinamikus kapcsolat egyik legfontosabb kifejezője. A bevándorlók esetén vizsgálhatjuk a többségi lakosságtól való eltéréseket, valamint a bizalom alakulását a befogadó társadalomban eltöltött idő, a társadalmi státus, valamint a transznacionális kapcsolatok erősségének függvényében.

Választójog gyakorlása: A fentihez hasonlóan a választójog gyakorlása is a rendszerintegráció irányába mutató indikátor. Vizsgálata meglehetősen problematikus, ugyanis a bevándorlók jogi státusától, illetve a befogadó ország választójogi berendezkedésétől függ a választásokon való részvétel lehetősége. Ebben a dimenzióban különösen fontos a transznacionalitás vizsgálata: gyakori, hogy a bevándorlók politikai aktivitása a származási országra irányul, beleértve a választásokon való részvételt, és a helyi politikai élet támogatását.

Identitás, kötődés: Ebben a dimenzióban az akkulturációs mintákat vizsgálhatjuk, a személyes kapcsolatrendszer alakulásától a kulturális rendszerekben való navigálásig (például médiafogyasztás, ünnepek megtartása, öltözködési szokások, párválasztás). A többségi-származási kulturális rendszerek dichotómiájára épülő értelmezések mellett fontos vizsgálni a transznacionális identitások és kötődések kialakulásának lehetőségét is. Az identitás és a kötődések vizsgálata sem valósítható meg az egyén vagy közösség migrációs stratégiájának ismerete nélkül: a migráció időszakossága vagy véglegessége, a migráns egyén társadalmi beágyazottsága az etnikailag vegyes családok-

tól a homogén enklávékig, a társadalom migránsokkal szembeni domináns attitűdje, a befogadó országban eltöltött idő mind olyan tényezők, amelyek jelentősen befolyásolják az identitást és a kötődéseket.

Összefoglalva elmondható, hogy a társadalmi integrációt mérő indikátorok alkalmazása jelentősen megkönnyíti az információra vágyó szakpolitikusok és társadalomkutatók dolgát. Egy egységes mérési rendszer látszólag egységes és összehasonlítható adatrendszereket eredményez. A helyzet azonban ennél lényegesen bonyolultabb. Nemcsak a hozzáférhető adatok minősége okoz nagyon komoly értelmezési problémákat, hanem az egyes szakpolitikai területek operacionalizálásához kínálkozó lehetőségek közötti választás is: eltérő definíciók eltérő mérési eredményekre vezethetnek (pl. a szegénységi küszöb vagy a munkaerő-piaci helyzetet mérő mutatók meghatározása). Az adatok összehasonlító értelmezése szintén rendkívül nehéz: országok és régiók között nagy különbségek lehetnek a migrációs folyamatok alakulásában és a migráns és hazai lakosság összetételében, a társadalmi változások irányában és dinamikájában. Mindenesetre az integrációt mérő indikátorok megjelenésével elkezdődött egy olyan szakmai diskurzus mind az Európai Unióban, mind a tagállamok szintjén, amiben egyfelől a társadalomtudományos kérdésfeltevések egyre jobban közelítenek a szakpolitikát foglalkoztató problémákhoz, másfelől a szakpolitikai döntések egyre több támogatást és visszajelzést kapnak társadalomtudományi kutatások adatai alapján.

Irodalom

- Ager, Alastair – Strang, Alison (2008): Understanding Integration: A Conceptual Framework. *Journal of Refugee Studies*, Vol. 21, No. 2: 166-191.
- Alba, Richard – Nee, Victor (1997): Rethinking Assimilation Theory in a New Era of Migration. *International Migration Review*, Vol. 31, No. 4: 826-874.
- Balogh Róbert (2010): *Ibrahim ante portas: Közösségi migrációs politika és transznacionális tér*. <http://www.generacio2020.hu/cikkek/56>
- Beck, Ulrich (2007): Beyond Class and Nation: Reframing Social Inequalities in a Globalizing World. *The British Journal of Sociology*. Vol. 58. No. 4: 679-705.
- Berry, John W. (1997): Immigration, Acculturation and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review*. Vol. 46, No. 1: 5-34.
- Biczó Gábor (2009): *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Kalligram, Bratislava-Budapest.
- Bijl, Rob – Verweij, Arjen (ed.) (2012): *Measuring and Monitoring Immigrant's Integration in Europe*. Netherlands Institute for Social Research, The Hague.
- Borchardt, Klaus-Dieter (2010): *The ABC of European Union law*. European Union, Luxembourg.

- Brubaker, Rogers (2002): Az asszimiláció visszatérése? A bevándorlással kapcsolatos szemlélet megváltozása és ennek következményei Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban. *Regio, Vol. 15. No. 1: 3-23.*
- Carrera, Sergio (2008): *Benchmarking Integration in the EU.* Bertelsman Foundation, Gütersloh.
- Dahrendorf, Ralph (1994): *A modern társadalmi konfliktus.* Gondolat, Budapest.
- Durkheim, Émile (2003): *Az öngyilkosság.* Osiris, Budapest.
- EFMS Intpol Team (2006): *Integration and Integration Policies – IMISCOE Network Feasibility Study.* European Forum for Migration Studies, Bamberg.
- Enzinger, Han – Biezeveld, Renske (2003): *Benchmarking in Immigrant Integration.* ERCOMER, Rotterdam
- Eriksen, Thomas Hylland (2008): A társadalmi és a kulturális integráció komplexitása. *Regio, Vol. 19. No. 4: 3-24.*
- Európai Bizottság (2005): *A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának a harmadik országok állampolgárainak az Európai Unióban történő beilleszkedése keretrendszerének közös programjáról.* COM(2005) 389 végleges.
- Európai Bizottság (2011): *A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának: A harmadik országbeli állampolgárok integrációjának európai programja.* COM(2011) 455 végleges.
- European Commission (2011a): *Indicators of Immigrant Integration – A Pilot Study.* Eurostat Methodologies & Working Papers. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- European Commission (2011b): *Migrants in Europe – A Statistical Portrait of the First and Second Generation.* Eurostat Statistical Books. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Favell, Adrian (2003): *Immigration Nations: The Nation-State and Research on Immigrants in Western Europe.* In: Brochmann, Grete (ed.): *Comparative Social Research, Vol. 22 – Multicultural Challenge: 13-42.*
- Glick Schiller, Nina (2009): *A Global Perspective on Transnational Migration: Theorizing Migration without Methodological Nationalism.* COMPAS Working Paper No. 67. University of Oxford.
- Gordon, Milton M. (1964): *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins.* Oxford University Press, New York.
- Huddleston, Thomas – Jan Niessen (with Ni Caoimh, Eadaoin and White, Emily) (2011): *Migrant Integration Policy Index III.* British Council, MPG, Brussels.
- Huddleston, Thomas – Tjaden, Jasper Dag (2012): *Immigrant Citizens Survey – How Immigrants Experience Integration in 15 European Cities.* King Baudouin Foundation and Migration Policy Group, Brussels.
- Kymlicka, Will (2012): *Multiculturalism: Success, Failure and the Future.* Migration Policy Institute, Washington D. C.
- Levitt, Peggy – Glick Schiller, Nina (2004): Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society. *International Migration Review, Vol. 38. No. 3: 1002-1039.*

- Lockwood, David (1964): *Social Integration and System Integration*. In: Zollschan, K. and Hirsch, Walter (ed.): *Explorations in Social Change*. Routledge and Kegan, London, 244–251.
- Morales, Laura – Giugni, Marco (ed.) (2011): *Social Capital, Political Participation and Migration in Europe*. Palgrave Macmillan, London.
- OECD (2012): *Settling In: OECD Indicators of Immigrant Integration 2012*. OECD Publishing.
- Örkény Antal – Székelyi Mária (ed.) (2010): *Az idegen Magyarország – bevándorlók társadalmi integrációja*. ELTE Eötvös Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest.
- Penninx, Rinus – Spencer, Dimitrina – Van Hear, Nicholas (2008): *Migration and Integration in Europe: The State of Research*. COMPAS, University of Oxford
- Portes, Alejandro – Böröcz, József (1989): Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on its Determinants and Modes of Incorporation. *International Migration Review*. Vol. 23. No. 3: 606–630.
- Portes, Alejandro – Zhou, Min (1993): The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 530: 74–96.
- Putnam, Robert D. (1993): What Makes Democracy Work? *National Civic Review*, Vol. 82. No. 2: 101–108.
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon and Schuster, New York.
- Schwartz, Seth J. – Unger, Jennifer B. – Zamboanga, Byron L. – Szapocznik, José (2010): Rethinking the Concept of Acculturation: implications for theory and research. *American Psychologist*. Vol. 65. No. 4: 237–251.
- Sen, Amartya (2003): Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I. *Esély*, Vol. 14. No. 6: 3–22.
- Sen, Amartya (2004): Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat II. *Esély*, Vol. 15. No. 1: 3–25.
- Vertovec, Steven (2004): Migrant Transnationalism and Modes of Transformation. *International Migration Review*, Vol. 38. No. 3: 970–1001.